

Михайлюк С.Я.

ЕТИЧНИЙ ВИМІР ЦІННОСТІ ПРИРОДИ

Актуальность проблемы определения природы как ценности обусловлена процессом обострения глобальных проблем современности, связанных с гармонизацией отношений человека и природы. Человек постепенно начинает понимать, что, разрушая природу, он уничтожает и самого себя. В статье рассматриваются условия возникновения ценностного отношения к природе как фактора формирования ценностного отношения к жизни.

Ключевые слова: природа, ценность, добро, красота, человечество, истина, моральный кризис.

The actuality of problem of definition of nature as a value has been defining in the process of stressing global problems of modern life linked with the harmonization of relations people and nature. A man begins gradually understand that destroying nature he destroy himself. And that helps to realize that complete attitude to the nature defines perfect treatment of life.

Key words: nature, value, good, beauty, humanity, truth, moral crisis.

Актуальність проблеми визначення природи як цінності пов'язана з тим, що розвиток суспільства за останні кілька століть розглядали переважно як наслідок змін в економічній та соціально-політичній сферах, які вважали визначальними. Природу та біосферу в таких моделях здебільшого не відносили до найважливіших факторів. Але загострення останнім часом екологічних проблем, а також глибока моральна криза викликали необхідність істотно змінити схеми, концепції, стереотипи мислення, які склалися історично, світогляд загалом на всіх рівнях у суспільстві. Нині вже зрозуміло, що "розвиток сучасного суспільства не можна розглядати лише з точки зору економічної й соціальної і, що визначальним параметром є природа з її ресурсами життєзабезпечення" [1, с. 95].

Ця проблема є на сьогодні новою, тому що до ХХ ст. природа розглядалася як джерело невичерпних ресурсів. Але коли ці ресурси, внаслідок непродуманої діяльності людини, почали закінчуватися, коли ми зіткнулися з глобальними проблемами деградації біоценозу, постало питання, яке вимагало філософського аналізу: чи потрібно зберегти природу як скарбницю ресурсів, чи все-таки, знищуючи її, ми знищуємо добро та красу, які вона творить?

Природа є джерелом життя не тільки для людини, але й для всього живого на планеті. На цьому наголошували такі дослідники як Р. Атфілд, О. Леопольд, М. Реймерс, А. Швейцер та інші. Вона – носій добра. Людина завжди прагнула пізнати і перевершити природу, її велич та досконалість. Але науково-технічний прогрес їй не допоміг у цьому.

Так як людина живе серед інших людей, серед речей, ідей, вони по-різному значущі для неї. Світ людини – це світ цінностей. Цінностями є не тільки дорогоцінне каміння, тобто речі, які мають високу ціну; цінності – це те, що є дорогим для людини і має для неї велике значення. Якщо ми і надалі бажаємо жити й творити, нам потрібно усвідомити одну істину: найбільша цінність у світі – це природа, яка не тільки дає життя, вона є джерелом добра і краси, що необхідні людині для її розвитку.

На жаль, проблема збереження природи, а також визначення її як вищої цінності на сьогодні не здатна привернути потрібну увагу з усіх сторін тих, хто приймає рішення з питань охорони навколишнього середовища.

Проходить багато часу, перш ніж людина щось усвідомить. Наприклад, пройшло багато часу, коли людина нарешті зрозуміла, що всі мають однакове право на життя і свободу, незалежно від їх кольору шкіри, раси, національності. Тепер людині залишилося зрозуміти останнє: всі види живої природи мають внутрішню цінність, такі ж моральні права, і Земля – єдиний дім як для них, так і для людини.

Сьогодні реалізація усталеної моделі відношення людини до природи вимагає суттєвої зміни пріоритетів: від природи як безмежного джерела ресурсів до природи як вищої цінності, котра виступає джерелом добра, істини і краси.

Таким чином, мета даної статті – охарактеризувати природу як цінність, яка визначається естетичною, пізнавальною, моральною значущістю для людини; сприяти формуванню ціннісного ставлення до природи, адже вона є колискою, оберегом життя.

На даному етапі ми маємо всі підстави говорити про зміни етичної парадигми у ставленні людини до природи. Причому, йдеться не лише про розробку теоретичної моделі, а й про процес впровадження її, а також досягнень науки в практику.

В системі “людина-природа”, людство є важливим чинником кардинальних перетворень навколишньої дикої природи. Але ці перетворення не завжди є позитивні, або такі, що потребують подальшого розвитку. Здебільшого вони свідчать про ставлення людини до природи як невичерпної скарбниці, котра мусить забезпечувати життєдіяльність людини. Таке ставлення є хибним, адже вся Земля є лише нивою, на якій виростає людина і її духовне начало.

Розглядаючи місце людини в системі природи, можна виділити, що “вона, завдяки виготовленню різного роду знарядь, зуміла підкорити собі тварин, отримала можливість необмежено збільшувати число індивідів свого виду; скрізь поширюватись, займати вільні місця, придатні для проживання. Людині вдалося обмежити чисельність як близьких до неї видів тварин, так і найсильніших із них, відтіснити їх у пустелі та в місця, взагалі непридатні для їх життя. Тим самим вона зупинила удосконалення та розвиток їх здібностей. Проте володарка Землі, людина, в своєму розвої виступає в різних крайнощах та контрастах” [2, с. 44].

Досі людина в своїх діях керувалася ідеєю антропоцентричного гуманізму, тобто підкорення їй усього, що є в природі, панування над природою. Життя показало хибність цієї ідеї. Загальнолюдський інтелект разом із найсучаснішою технікою сьогодні не в змозі штучно підтримувати нормальне функціонування тисяч екосистем біосфери, в якій мільйони видів живих істот протягом сотень тисячоліть еволюційно формували свої численні зв'язки для гармонійного співіснування.

Людству загрожує загибель, якщо воно терміново не перегляне свого ставлення до природи, не змінить стилю своєї діяльності й не переоцінить життєвих цінностей.

Науково-технічний прогрес сам по собі не зможе розв'язати екологічні проблеми. А людина за інерцією, використовуючи новітні технології, продовжує орієнтуватися не на екологічні, а на економічні показники. Водночас у найближчу перспективу, зважаючи на складність економічних, соціальних та інших проблем, людство буде неспроможним виділяти значні ресурси для екологічних заходів. Тому доцільним стає переосмислення не лише якісних змін індивідуальної свідомості та поведінки, а й, насамперед, зміни етичного, соціального, духовного характеру суспільства.

Людина виступає частинкою природи. А тому знищення останньої збіднює

життя в етичному, естетичному, екологічному плані. Посилення етичного фактору у взаємовідносинах людини і природи обов'язково приведе до збільшення конфліктів у соціальній, економічній, політичній сферах, адже моральна поведінка повинна узгоджуватися з певними ustalеними потребами та інтересами людини, нації, держави. При цьому відчутним буде розрив між етичними нормами і потребами реального життя, що постійно створюватиме достатньо суперечливі ситуації. Щоб вирішити ці проблеми, необхідно змінювати цінності та ціннісні орієнтири по відношенню до природи.

Слід зазначити, що незважаючи на етизацію системи поглядів, коли людина і природа будуть розглядатися як суцільна система, все-таки етичні цінності можуть вироблятися тільки суспільством, державою, людиною, а отже, вигода й інтерес будуть обов'язково наявні в структурі соціальних організацій.

Таким чином, ми повинні усвідомити, що природа завжди зорієнтована на підтримку та розвиток людського життя. А тому при визначенні відповідальності за її нищення доцільно враховувати не тільки матеріальні фактори, а й цінність природного світу. Адже, крім економічної цінності (вартості) природа і її екосистеми, незалежно від їх використання, мають внутрішню цінність. Нова парадигма цінностей мусить ґрунтуватися на тому, що недостатньо проводити тільки бережливу політику, природу слід збагачувати.

У сучасному розумінні цінності – це ідеї, норми, процеси, відносини матеріального і духовного порядку, які мають об'єктивну позитивну значимість і здатні задовольняти певні потреби людей. Кожній особі притаманна своя специфічна ієрархія цих цінностей, які виступають зв'язною ланкою індивідуального і суспільного життя. Особистісні цінності відображаються у свідомості у формі ціннісних орієнтацій. Таким чином, система цінностей визначає сутність як людини, так і певної спільноти, направленість їхніх дій і вчинків.

Відомо, що звичайна етика має справу з давно встановленими цінностями, а екологічна етика, орієнтована на благо цілісної системи “людина-природа”, – з тими, які встановлюються, від яких в кінцевому результаті залежить реформа навколишнього середовища. Крім етичної цінності, екологічна етика пов'язана з естетичною, релігійною цінністю, цінністю життя та іншими неекономічними цінностями. Вони заставляють людину будувати свої відносини з природою етично правильними, а не тільки економічно вигідними. Цінність в природі існує до того моменту, коли вона уникає зміни (модифікації) людською технікою і технологією.

Чим гостріше стає наше сприйняття культури, тим більше ідеальних (неекономічних) цінностей ми знаходимо в “дикій” природі. Різні культури і, відповідно, етичні підходи можуть “побачити свої особливі цінності природи, так як ідеальне знаходиться в рамках конкретної культури. Цінність – це законсервований рух” [3, с. 165].

Слід підкреслити, що прийнята у світі теорія цінностей, заснована на корисності для людини, є неприйнятна для природи. Тут існує дещо інше, поки що нами непізнане. Холмс Ролстон говорить з цього приводу так: “Дика природа – це дивне місце, де наші умовні цінності йдуть в розріз із дійсністю” [Див.: 3].

В екологічній етиці виділяють таке поняття як цінність “справжня”, тобто цінність об'єкта, незалежна від інтересів і присутності оцінюючого. Прихильники екоцентризму і біоцентризму вважають, що всі види живої природи, екосистеми і природні об'єкти мають, як і людина, справжню (вроджену, внутрішню) цінність. Тобто вони є метою, а не засобом для досягнення мети і не повинні служити для задоволення нежиттєвих потреб людини. Звідси, ставитися до них як до речей чи ресурсів – неправильно.

Природні види і об'єкти з внутрішньою цінністю створені не для людського

маніпулювання. Вони, можливо, існують заради цілей, які ми ще не розуміємо. Наявність внутрішньої цінності говорить про те, що існування природи набагато важливіше, ніж її значущість. В кінцевому підсумку, сучасна екологічна криза – це криза цінностей.

З-поміж усієї різноманітності теоретичних способів осягнення специфіки цінностей можна навести один, який має значення з погляду моральної свідомості людини.

Довгий час було загальноприйнято визначати цінність як суб'єктивну значущість певних явищ реальності, тобто їхню значущість з точки зору людини, суспільства та їх потреб. У цьому розумінні аксіологічний, ціннісний підхід до дійсності розглядався як пряма протилежність підходові пізнавальному, гносеологічному: якщо в межах останнього нас цікавить об'єктивна сутність речей самих по собі, як вони є, то підхід ціннісний спрямований на з'ясування того, яке значення ці речі можуть мати для нас, нашого суспільства з точки зору наших потреб та інтересів. Таким чином, як уявляється, ми і встановлюємо цінність даних речей.

Однак практика сучасного життя підказує й інше розуміння цінностей. Адже коли ми говоримо, наприклад, про вищі духовні цінності історії і культури – а необхідність свідомого ставлення до них сьогодні навряд чи хто наважиться заперечувати, – стає дедалі очевиднішим, що їхнє призначення жодним чином не може бути зведене до вдоволення яких завгодно потреб людського суб'єкта. Скоріше навпаки: саме ці цінності, сама їхня наявність певною мірою визначають сенс існування останнього. Вони не просто задовольняють його потреби, а в певному цілком реальному відношенні духовно творять або відроджують його самого з усіма його потребами. Це стосується і цінності природи. Адже кожна справжня зустріч з красою природи відроджує, оновлює, внутрішньо збагачує особистість, насичує її існування незвіданим доти смыслом, – і це є не менш важливим і благодійним для людини, ніж будь-яке вдоволення її кінцевих потреб.

Отже, існують два типи цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами й інтересами людини, – і цінності, які, навпаки, надають смислу існуванню самої людини. Природу з її дарами ми відносили до першого типу цінностей, тобто вона забезпечувала різноманітні потреби людини. Але поглиблення екологічної кризи, занепад людської моралі, деградація природи, неможливість вийти на належний рівень подолання екологічних проблем зумовили в кінці ХХ – на початку ХХІ століття перегляд цінностей, а саме: природу почали відносити до другого типу цінностей, до вищих цінностей, які забезпечують смисл людського існування. Цінності другого типу називають ще самоцінностями, оскільки щодо людського суб'єкта вони є чимось самодостатнім, самостійним. Отже, природа почала виступати як самоцінність, яка вимагає морального ставлення до себе.

Немає сумніву, що цінності постають орієнтирами для людської свідомості, а природа, як вища з-поміж них цінність, належить саме до другої з названих категорій цінностей. Її смисл не вичерпується потребами не тільки людського індивіда, а й будь-якого класу, суспільної або культурної формації чи навіть людства в цілому. Навпаки, сенс існування самих індивідів, культур, суспільств і людства загалом суттєво пов'язаний з розумінням ідеї цінності природи та інших основних моральних цінностей.

Таким чином, природу, більшість її об'єктів потрібно зберегти не з причини економічної вартості, а через їх внутрішню цінність. Іншими словами, бажання охороняти природу прямо пов'язане з розумінням її цінностей.

Можна впевнено стверджувати, що природа втілює в собі добро, істину і красу. Але без краси добро та істина залишаються позбавленими життя. Як писав О.Леопольд: “перестаньте вважати бережливе ставлення до землі суто економічною проблемою.

Розглядаючи кожне питання, шукайте не тільки те, що економічно вигідно, але і те, що є добрим етично і естетично”[4, с. 125]. Більше того, якщо тільки цінувати існування природної краси – це значить робити добро.

Звісно, краса природи приносить нам задоволення, але її цінність не можна зводити тільки до цього. Красу природних об’єктів треба цінувати саму по собі і заради добра, що міститься в ній. В процесі того, як людина занурюється в переживання краси ландшафту, відбувається зародження божественного начала в її душі, росте духовність. Краса ландшафту володіє душею. Як вважає німецький філософ Фрідріх Новаліс: “Особливого роду душі, що населяють дерева, ландшафти, каміння, картини. Ландшафт потрібно розглядати як дріаду і ореаду. Ландшафт потрібно відчувати як тіло. Ландшафт є ідеальне тіло для особливого роду душі” [5, с. 136]. Звичайна розповідь про рай – це якраз і є краса незайманої природи.

Видатний німецький філософ І. Кант, розмірковуючи над красою природи, знаходив спорідненість її з мораллю. Він писав: “... є підстава припустити, що в того, кого цікавить краса природи, існують задатки морального образу думки” [цит. за: 6, с. 71]. Він стверджував, що прекрасне – це символ морального добра.

Поняття добра розглядав також видатний гуманіст ХХ століття А. Швейцер, який вважав, що добро – це те, що зберігає і вдосконалює життя, а зло – те, що руйнує чи шкодить йому, його вільному, спонтанному самовияву. Вчений був переконаний, що прагнення до морального самовдосконалення закладене в людській природі разом з волею до життя: “Духовні сили ми набуваємо лише тоді, коли чинимо не автоматично, всілякий раз згідно з тими самими принципами, а в кожному окремому випадку боремося насамперед за гуманність” [цит. за: 7, с. 47]. Таким чином можна зробити висновок, що людина повинна бути гуманною не тільки до людей, а й по відношенню до природи, її об’єктів та систем. Факт життя, вважав А. Швейцер, має бути поставлений понад усе. Оскільки ж воно здійснюється в природному середовищі, треба зробити можливе й неможливе, щоб зберегти його в придатному для життя стані, поглибити життєдайний потенціал планети. Саме в цьому полягає основа моральності людини, її гуманності, запорука її майбутнього, прогресу культури.

Деякі письменники, серед яких і Лев Толстой, називають природу безпосереднім виявом краси і добра. Краса природи говорить про її моральний зміст. Цей зв’язок між добрим і прекрасним є старий як наш світ. Недарма Г. Торо говорив, що сприйняття краси є моральним текстом. За Гегелем моральність повинна виступати у формі краси. Російський філософ Володимир Соловйов писав: “... в красі, як в одній з визначених фаз триєдиної ідеї, необхідно розрізняти загальну ідеальну сутність і спеціально естетичну форму. Тільки ця остання відрізняє красу від добра і істини, тоді як ідеальна сутність у них одна і та ж – достойне буття або позитивна всеєдність... Цього ми прагнемо як вищого блага, цього ми мислимо як істину і це ми відчуваємо як красу, але для того, щоб ми могли відчувати ідею, потрібно, щоб вона була втілена в матеріальній дійсності. Завершеністю цього втілення і визначається краса, як така, в своїй специфічній ознаці” [8, с. 45].

Таким чином, збереження ідеальної сутності краси як добра й істини може розглядатися як один із основних підходів в захисті краси природи. Адже природа має особливу силу морального тяжіння.

Деякі західні філософи розглядають красу в природі чи в мистецтві як властиве добро, тобто таке в захисті чого полягає наш моральний обов’язок. Юджін Харгроув розвиває цю думку: “Оскільки втрата як природної, так і пов’язаної з мистецтвом краси являє собою втрату загального добра у світі, нашим обов’язком виступає збереження двох

видів краси так добре, наскільки ми зможемо” [цит. за: 9, с. 296].

Існує декілька підходів з оцінки значущості тих чи інших цінностей. Один з них ґрунтується на ідеї нижчого й вищого блага. Згідно з цією концепцією навіть найбільш утилітаристично налаштовані філософи ХІХ століття завжди визнавали, що існують речі такої великої ідеальної цінності за своєю суттю, що вони виключаються з розрахунків, заснованих на утилітарних цінностях, пов’язаних з економічною вигодою. Звідси випливає дуже важливий висновок, що природу слід зберегти через її внутрішню цінність, яку вона несе в собі.

Цінності “дикої” природи викликають відповідні природоохоронні мотивації: етичну, естетичну, релігійну. Тобто бажання зберегти природу, охороняти її пов’язане саме з розумінням цінності природи.

Краса – одна із суттєвих цінностей “дикої” природи і природних об’єктів. Але естетичні мотивації в охороні природи часто межують з етичними. Обидві цінності відносяться до ідеальних цінностей “дикої” природи. Разом з тим в охороні природи естетика часто є другорядна по відношенню до етики. Адже красиві птахи не володіють більшими правами по відношенню до некрасивих, всі живі істоти, незалежно від їх естетичної цінності, мають однакові права на життя. Однак красивий ландшафт має більше причин бути збереженим, ніж некрасивий.

Естетичний аргумент не завжди може забезпечити, порівняно з етичним, охорону для всіх об’єктів природи. Це пояснюється тим, що естетична мотивація не завжди поширюється на некрасиві види, об’єкти – пустині, болота, безхребетних тварин. В цьому плані більш універсальною є етична мотивація, згідно з якою всі види і ділянки природи мають однакові права на життя й існування.

Природа була, є і буде незмінним партнером людей у їх повсякденному житті, адже ми черпаємо із неї всі наші багатства. Природа, її краса і добро залишаються нашим головним скарбом, нашою святинею, якій не підвладний час, мода...

В нинішній складний період сплундрованих відносин між людьми і природою ми переживаємо, мабуть, головну кризу. Не стільки економічну чи політичну, а моральну. Суть її полягає у відсутності етичного ставлення до природи. Ставлення бережливого, відповідального, гуманного. Нам потрібна етика, яка б формувала концепцію правильності і помилковості, добра і зла по відношенню до всього, що оточує людину. Необхідні загальні норми наших вчинків, які б могли регулювати взаємини людей з рослинами і тваринами, горами і долинами, річками і джерельцями, без яких наші стосунки носять однобокий, економічний характер.

Економіка – це наука, яка оперує мовою цифр. Головна мова етики – це мова нашої душі, серця. Економіка тільки тоді стане результативною, коли всі ми зважено і відповідально спроможні будемо реалізувати простий і доступний кожному із нас постулат: “Не нашкодь довкіллю, яке є твоїм домом, частиною тебе самого” [10, с. 4].

З давніх-давен українці шанобливо ставилися до своєї рідної землі. Адже язичництво наших предків було релігією гармонії людини та природи, людини й Всесвіту. У давні часи людина не відокремлювала себе від недоторканої природи, не вважала себе її “царем”, проте була переконана, що є частиною грандіозного цілого.

Тому й шанувалися сили природи, небесні світила – Сонце, Місяць, зорі. Не руйнуючи природи, давні слов’яни брали у неї все необхідне для існування – їжу, одяг, ліки. Треба було лише знати ті закони, за якими діється таїна життя.

Фатальною помилкою людства стало моральне відлучення від природи, що почалося пізніше і набуло катастрофічних масштабів у двадцятому столітті. Сьогодні,

на порозі страхітливих екологічних криз, варто знову звернутися до мудрості наших предків, щоб хоч трохи навчитися у них шанобливого ставлення до природи, втраченого нерозважливими нащадками.

За тривалу історію у людини не було більшого союзника, захисника і друга, ніж її земля. Етичні норми нашого народу забороняли нищити, вбивати з примхи. У той далекий час люди розуміли, наскільки вразливою є природа й застерігали байдужих: “Будь обережний, поряд з тобою інші істоти, дай їм жити...” [11, с. 18]. Високий рівень розуміння явищ природи, екологічне світосприйняття наших предків виявилось у народних прикметах, наказах та прислів'ях: було створено певний кодекс, який вимагав ставитись до природи як до святині.

Але все це було втрачено. Людина своєю діяльністю дедалі більше впливала на природу, на жаль, переважно негативно і, як наслідок, ми зіткнулися у ХХ столітті з глибокою екологічною кризою. Саме вона змусила людей замислитися над їх цінностями, над тим, що є важливим для збереження життя на Землі.

Практика ХХ століття показала хибність поглядів, ідей та цінностей у ставленні до природи. Людська вседозволеність, що панувала по відношенню до природи привела до руйнівних наслідків у навколишньому середовищі. Олександр Шокало з цього приводу говорить так: “Сьогодні людство балансує на найтоншій грані між буттям і небуттям. Ця критична межа ледь-ледь відділяє наш світ від морокового хаосу” [12, с. 6].

Ми створили загрозливу ситуацію, що може призвести до знищення людства. Тому сьогодні дедалі більше говорять про переорієнтацію культури на цінність природи, адже саме вона є вічною умовою життя людини, чинником, поза яким є неможливим людське існування.

Відомо, що переконання людини формується з дитинства. Таким чином основним моральним завданням людини на сьогодні виступає виховання любові і бережливого ставлення до рідної природи, сприйняття якої допомагає розвивати такі важливі якості як життєрадісність, емоційність, чутливе, уважне ставлення до всього живого.

Крокуючи у ХХІ столітті, людина повинна пам'ятати слова екологічного маніфесту відомого російського вченого М.Ф. Реймерса, який звернувся до людей з проханням, щоб вони прозріли. Адже праця зробила їх розумними, земля дала їжу й притулок, капітал збагатив, наука повела в майбутнє. Та люди обманюють себе, тому що йдуть в майбутнє мінним полем небезпечних відкриттів. Вони задурили собі голову псевдопрогресом, в якому не зосталося ні грама гуманізму. Люди повідомляють про надлишок знання, коли ніхто не відає, що буде з планетою завтра, за годину, за хвилину...

Отже, ми повинні схаменутися, прислухатися до Матінки-природи, яка вимагає відтворення і піклування про себе. Людина мусить зрозуміти, що природа виступає найважливішою вищою цінністю, яка повинна зайняти перше місце в системі ієрархії людських цінностей. Природа втілює в собі красу, істину і добро, які є цінностями індивідуального рівня буття людини, що досягаються в пізнавальній і практично-перетворювальній діяльності. Саме їх розвиток в системі “природа-людина” приведе до розуміння першої як цінності, що є дуже важливим для стабільного розвитку і функціонування всієї планети Земля.

Література:

1. Осипов В.И. Концептуальные основы экологической этики // Вестник АН СССР, 1991. – №12. – С. 91-102.
2. Магеря О. Морально-гуманістичний аспект сучасних глобальних проблем // Освіта і

управління. – 2004. – № 2. – С. 42-46.

3. Rolston III Holmes, 1992, *Philosophy gone wild*, Buffalo, New-York, Prometheus books, 269 p.
4. Леопольд О. Календарь песчаного графства. – М., Мир, 1980. – 216 с.
5. Новалис Ф. Фрагменты // Литературная теория немецкого романтизма. – Л., 1934. – С. 121-149.
6. Борейко В.Е. Введение в природоохранную эстетику. – Киев: Киевский эколого-культурный центр. – 1997. – 95 с.
7. Карпенко З.С. Аксіопсихологія особистості. – Київ, 1997. – 216 с.
8. Соловьев В.С. Красота в природе // Соловьев В.С. Собрание сочинений. – 1886, т. VI. – С. 30-68.
9. Thompson J., 1995, *Aesthetics and the value of nature*, *Environmental values*, № 3, pp. 291-305.
10. Федунік Б.Я., Мариняк Я.О., Заставецька О.В. та інші. Основи екологічних знань. – Тернопіль: «Тернопіль», 1994. – 175 с.
11. Джигирей В.С. Екологія та охорона навколишнього природного середовища: Навч. Посіб. – К.: Т-во «Знання», 2000. – 203 с.
12. Шокало О. Екологія душі й природи // Український світ. – 1994.